

ΣΥΡΡΑΚΟ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο στηρίζεται στο *Γενεαλογικόν δένδρον και διαθήκη*, δηλαδή σε διάφορα σχόλια και πληροφορίες που δίνει σε ένα χειρόγραφο του μεσοπολέμου ο Συρρακιώτης Δ. Μπούτικος για τους συμπατριώτες του και τις σχέσεις που αναπτύσσουν, κατά το 19ο αιώνα κυρίως, με τη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη, ιδιαιτέρως τα Βαλκάνια. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει, οι Συρρακιώτες ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα μετακινήθηκαν στην Ιταλία ως αποτέλεσμα της εξειδίκευσής τους στη «μάλλινη» οικονομία και των ευνοϊκών προϋποθέσεων που δημιουργήθηκαν στην περιοχή αυτή εξαιτίας των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων. Η μετακίνηση αυτή διογκώθηκε κατά το 19ο αιώνα, ιδίως μετά την καταστροφή που προκάλεσε η αποτυχημένη εξέγερση του 1821. Τότε δημιουργήθηκαν πολλές εστίες καποτικής τέχνης στην Ιταλία (Βενετία, Τεργέστη, Λιβόρνο, Νάπολη, Σικελία), όπως και στη Μάλτα. Ωστόσο οι έριδες για τη διεκδίκηση των αγορών και η ανατροπή των κοινωνικών συνθηκών δεν συνέβαλαν στη μετεξέλιξη των καποτάδων σε εύρωστους επιχειρηματίες. Πέρα από αυτή την κατεύθυνση, μερικοί Συρρακιώτες μετακινήθηκαν στην Ανατολική Ελλάδα (Θήβα, Λιβαδειά, Λαμία), ενώ κάποιοι άλλοι, λιγότεροι, στη Βλαχία, τη Ρωσία και την Αίγυπτο. Γενικότερα παρατηρείται ότι το Συρράκο ως μέρος του ορεινού χώρου της Ηπείρου είχε αναπτύξει εκτεταμένο δίκτυο οικονομικών σχέσεων και μετανάστευσης με πολλές περιοχές, γεγονός που υπογραμμίζει τη ζωτικότητα του.

*Syrrako: Economic and Social Diffusion of the Mountainous Space.
Comments on a Manuscript of the Inter-War Period*

Evangelos G. Avdikos

ABSTRACT

This paper is based on a manuscript written in the inter-war period by D. Boutikos, coming from Syrrako, a mountainous village in Ioannina. He gives information about Syrrakiot families, village economy, and their mobility towards West Europe, the Balkans, Russia, Africa, as well as Eastern and Western Greece (Thiva, Livadia, Lamia, Ioannina, Preveza, Arta). This mobility was manifested since the late 18th century because of the specialization of Syrrakiot economy in woolen products, mainly sleeveless long overcoats, which were necessary for soldiers to wear. Thus, Syrrakiots moved out to Italy (Venice, Livorno, Naples, Sicily), and Malta, which were both epicentres of war conflicts during the 19th century and key ports for the sea roads. A critical point for that activity was the unsuccessful rebellion against Ottoman occupants in 1821, which caused the catastrophe of Syrrako. Then many Syrrakiots abandoned their village, setting up laboratories of woolen products in Italian cities. However, wool economy did not enable them to expand their activities to other businesses, as its life span was short. The article concludes that this mountainous village in Epirus developed an impressively extended network of communication with cities and countries both in West and East Europe.

* Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, e-mail: avdikos@ha.uth.gr.

1. Για τη βιοτεχνική δραστηριότητα στον ορεινό χώρο, βλ. Stoianovich 1979: 287-340, και Ρόκου 1983.

Χρειάστηκε να περάσουν πάνω από 150 χρόνια από τότε που ο W. M. Leake (1835) πέρασε από το Συρράκο και τους Καλαρίτες και περιέγραψε με θαυμασμό αυτά τα δίδυμα βλαχοχώρια, ώστε να ασχοληθούν οι επιστήμονες με τη μελέτη του Συρράκου. Ορεινό χωριό, χτισμένο στο βουνό Περιστερι της οροσειράς της Πίνδου, στα σύνορα με τη Θεσσαλία, το Συρράκο ξεκίνησε ως κτηνοτροφικό χωριό και μετεξελίχθηκε σε βιοτεχνικό κέντρο μάλλινων ειδών στη διάρκεια του 19ου αιώνα (Λαμπριδής 1888, Κανταντζόγλου 1997), χρησιμοποιώντας την πρώτη ύλη της ακμάζουσας κτηνοτροφίας και αναπτύσσοντας στο εσωτερικό του κοινωνική διαφοροποίηση (κτηνοτρόφοι-ραφτάδες, οι τελευταίοι προήλθαν από ανακατανομή ρόλων μέσα στις κτηνοτροφικές οικογένειες) και επαγγελματικές εξειδικεύσεις.¹

Την πρώτη συστηματική έρευνα ανέλαβε το 1985 ερευνητική ομάδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών με επικεφαλής τον Ψυχογιό, που εστίασαν στο Συρράκο και τη Ζαβέρδα Αιτωλοακαρνανίας για τη μελέτη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, χωρίς ωστόσο να προκύψουν εκτενή δημοσιεύματα.

Έτσι, οι μελέτες που εστιάζουν αποκλειστικά στο Συρράκο και έχουν εξετάσει διάφορες πλευρές της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας του είναι οι διατριβές της Ρ. Α. Κανταντζόγλου και του Η. Σ. Δήμα. Η πρώτη υποστηρίχθηκε μεταγενέστερα (1992, δημοσίευση 1997) από τη δεύτερη (1989). Όπως ορίζεται στην Εισαγωγή, θέμα της είναι «η οργάνωση του οικιακού χώρου σε μια ορεινή κοινότητα Βλάχων της Πίνδου, το Συρράκο. Παρακολουθώντας τη διαχρονική εξέλιξη των οικιακών δομών σε αυτή την κοινότητα», γράφει η Κανταντζόγλου, «επιχειρώ να εντοπίσω τα πρότυπα της οικιακής οργάνωσης, τους κανόνες που διέπουν τη συγκρότηση των οικιακών δομών που καθιστούν εφικτή την παραγωγή και αναπαραγωγή τους, ό,τι δηλαδή ονομάζουμε “σύστημα οικιακής οργάνωσης” σε αυτή την κοινωνία» (Κανταντζόγλου 1997: 15).

Πρόκειται για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της οικιακής ομάδας, όπως προκύπτει και από τα μεθοδολογικά εργαλεία. Η Κανταντζόγλου χρησιμοποιεί τις απογραφές του πληθυσμού των ετών 1998, 1905 και 1929, προικισύμφωνα των περιόδων 1835-1870 και 1925-1934, καταγραφές των κοπαδιών των κτηνοτρόφων στις αρχές του 20ού αιώνα, πρακτικά των κοινοτικών συμβουλίων και έγγραφα που αφορούν δοσοληψίες των κατοίκων και επικοινωνία με διάφορες διοικητικές αρχές.

Η συγγραφέας καταλήγει στη διατύπωση ενός τοπικού μοντέλου που οργανώνει τη σύσταση του νοικοκυριού στο Συρράκο, το οποίο διαφοροποιείται στο εσωτερικό του, καθώς οι μονομελείς και λειψές οικογενειακές δομές ανάμεσα στους μόνιμους κατοίκους (ραφτάδες), τους μη κτηνοτρόφους, οφείλονται «στην οικονομική και κοινωνική κρίση που διέρχεται αυτό το τμήμα του πληθυσμού» (στο ίδιο: 205).

Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα μελέτη, πρώτη στο είδος της, που επιχειρεί να διεισδύσει στις κοινωνικές δομές του Συρράκου, παρά το γεγονός ότι στηρίζεται αποκλειστικά σε αρχειακό υλικό. Πέρα από αυτό, η μελέτη της Κανταντζόγλου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον σε σχέση με το φαινόμενο της κινητικότητας των νοικοκυριών (στο ίδιο: 103), γεγονός που θα απασχολήσει και την παρούσα προσέγγιση. Η συγγραφέας συγκροτεί μια τυπολογία κινητικότητας που συνίσταται στην εξαφάνιση, διατήρηση και εμφάνιση νέων νοικοκυριών.

Από την άλλη μεριά, ο Δήμας (1989), αφού θέτει το γενικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (από το οποίο απουσιάζουν οι ρωγμές και οι μεταλλαγές),

επικεντρώνει στη μελέτη του χορού, αξιοποιώντας τα δεδομένα έρευνάς του κατά τους καλοκαιρινούς μήνες του 1987, καθώς και τη βιωματική γνώση του. Σκιαγραφεί τη θέση του χορού στις διάφορες τελετουργίες και τα κοινωνικά δρώμενα και συνεχίζει με την παρουσίαση του χορευτικού ρεπερτορίου του Συρράκου. Τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα η σχέση των Συρρακιωτών στα τέλη του 20ού αιώνα με το χορό ως συνδυαστικό ιστό της πολιτισμικής τους καταγωγής.

Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στις μεταπολεμικές δεκαετίες, σε μια περίοδο που η κινητικότητα και η εποχική μετακίνηση των Συρρακιωτών ανάμεσα στο Συρράκο (μόνιμο οικισμό) και τον κάμπο (ξεχειμάσμα) διερχόταν μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που έλαβαν χώρα αμέσως μετά τον Εμφύλιο. Ο Ψυχογιός (1987) αναφέρεται στη μετακίνηση, ενώ ο Αυδίκος, στη δική του διατριβή για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές σε μια επαρχιακή πόλη (Πρέβεζα), ασχολείται με τους Συρρακιώτες που επέλεξαν τον ελαιώνα της Πρέβεζας, στα κρásokπεδα της πόλης, και εξετάζει τη σχέση τους με την πόλη και τις διαδικασίες ένταξης και αντίστασης. Οριστικά πλέον, οι Συρρακιώτες που ανήκαν στην ομάδα των κτηνοτρόφων (αγωγιάτες, τυροκόμοι) επιλέγουν τη μόνιμη εγκατάσταση, και ο συγγραφέας παρακολουθεί τα πρότυπα εγκατάστασης και τη χρήση του συρρακιώτικου πολιτισμικού ήθους για την ένταξη στην πόλη με όρους που υπαγορεύονται από το αξιακό τους σύστημα (Αυδίκος 2000).

Ο ίδιος συγγραφέας παρακολουθεί τη φαντασιακή κοινότητα των Συρρακιωτών, που συγκροτείται από τα γεωγραφικά σημεία όπου εγκαταστάθηκαν (Πρέβεζα, Άρτα, Φιλιπιάδα, Ιωάννινα, Αθήνα, Πάτρα), γεγονός που στις πρώτες δεκαετίες εκφράστηκε με τη λειτουργία της ως αυστηρού πολιτισμικού ορίου ενδογαμίας (Αυδίκος 1992). Παράλληλα, μετά τη δεκαετία του 1970 η κοινότητα αποκτά τη συμβολική της συμπίκνωση με τα καλοκαιρινά πανηγύρια στο Συρράκο, τα οποία προσελκύουν Συρρακιώτες της διασποράς.

Το παρόν άρθρο στοχεύει στην αναπαράσταση της κινητικότητας των Συρρακιωτών το 19ο αιώνα, όπως εγγράφεται στο *Γενεαλογικόν βιβλίον και διαθήκη*, που συνέγραψε ο D. F. Μπούτικος εκ Συρράκου, όπως υπογράφει.² Ο συγγραφέας ξει στην Πρέβεζα, όπου υπηρετεί ως τραπεζικός υπάλληλος κατά το μεσοπόλεμο. Φαίνεται ότι παρακολουθεί τα σχετικά με τους βλαχόφωνους, και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους αποφασίζει να συγγράψει τη γενεαλογία του. Σύμφωνα με τα λόγια του: «Πας τόπος, πάσα χώρα, παν έθνος έχουσιν την ιστορίαν των. Τοιαύτη δεν αμοιρεί και το γένος μας. Πολλά περί ημών ελέχθησαν, ολιγώτερα δε εγράφησαν και εγράφησαν παρ' ανθρώπων οίτινες εκ του καφφεπωλείου εμελέτησαν την καταγωγήν μας. Άλλοι μιν μας έδωκαν το επίθετον Μικροβλάχους, άλλοι δε Κουτσοβλάχους και Τζιντσάρους και τελευταίως ο Βαϊγάν αρουμούνους». Κατηγορεί τον Weigand ότι «επειδή ανήκει εις τον Ρουμανικόν σύλλογον του Μονάχου ειργάσθη διά τους σκοπούς του τυχροδιώκτου Αποστόλου Μαργαρίτη και συντροφίας».³

Η γενεαλογία του λοιπόν εντάσσεται στην υπεράσπιση των βλαχοφώνων έναντι όσων υποστήριζαν ότι δεν είχαν ελληνική καταγωγή (Κεραμόπουλος 1939), και αυτό για τους Συρρακιώτες συμπυκνωνόταν στο πρόσωπο του Μαργαρίτη.⁴ Ο τελευταίος είχε κάποτε μια ατυχή συνάντηση με τον πατέρα τού ποιητή Κων. Κρυστάλλη.⁵ Ωστόσο η γενεαλογία του Μπούτικου δεν αποκτά τέτοιο σαφή προσανατολισμό. Ενδεχομένως πιστεύει ότι η ανάδειξη των έργων των Συρρακιωτών θα αποτελούσε υποστηρικτικό παράγοντα της συνείδησής τους.⁶ Η γενεαλογία του αποτελεί προσπάθεια αποτύπωσης του συρρακιώτικου habitus.⁷

2. Πρόκειται για χειρόγραφο κείμενο 42 σελίδων, δερματόδετο και μικρού σχήματος, που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια επιτόπιων ερευνών στην Πρέβεζα. Ανήκει στην οικογένεια Κίμων Νίκα.

3. Βλ. Weigand 2001 (πρωτοεκδόθηκε το 1895).

4. Πρόκειται για το γνωστό δάσκαλο από την Κλεισούρα Καστοριάς, που είχε ενεργό ρόλο στην υποστήριξη της ρουμανικής προπαγάνδας.

5. Λέγεται ότι ο Μαργαρίτης ζήτησε από τον πατέρα τού ποιητή Κ. Κρυστάλλη να επιτρέψει τις σπουδές του γιου του στη Ρουμανία, γεγονός που προκάλεσε την οργή του, με αποτέλεσμα να τον χαστουκίσει.

6. Ο συγγραφέας δραστηριοποιείται στην προσπάθεια να μετασχηματιστεί η ζωή σε συλλογική μνήμη των Συρρακιωτών σε «αδρανή» (βλ. Βαν Μπούσχοτεν 1997, σ. 21, και Herzfeld 1991, σ. 257).

7. Bourdieu 1972: 178. Πρόκειται για τη βιωμένη εμπειρία, σύμφωνα με τον E. M. Thompson (1978: 257), ή το πολιτισμικό υπόστρωμα, κατά τη P. Βαν Μπούσχοτεν (1997: 17).

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο συντάσσει τη γενεαλογία του είναι η γενικότερη παρακμή στην οποία έχει περιέλθει το Συρράκο με το θάνατο του Κρυστάλλη και την εξασθένηση της βιοτεχνίας των μάλλινων. «Ουδείς λόγος γραπτός», γράφει, «ουδεμία ιστορία, παράδοσις, μόνον και μόνον αυτή κινδυνεύει να απολεσθή, αφού δεν βλέπω να ορέγεται και να συνεχίση κανείς τας παλαιάς μας παραδόσεις. Αυτό απήτουν παρά της νεολαίας της πατρίδος μας. Μέχρις ότου παρουσιασθή νέος Κρυστάλλης και συνεχίση το ατελές έργο του, εγώ θα περιοριστώ εις όσα εκ παραδόσεως και εξ ιδίας αντιλήψεως έμαθον κατά το χρονικόν διάστημα του βίου μου».

Ο Μπούτικος νιώθει την ευθύνη μιας ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς που υφίσταται τους κραδασμούς της κινητικότητας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Πολλές οικογένειες εγκαταλείπουν το χωριό, ο πληθυσμός μειώνεται, η συλλογική μνήμη είναι προφορική και μετεωρίζεται σε ξένα περιβάλλοντα (Αυδίκος 2002). Η συγκεκριμένη οπτική εγγράφεται και στο χαρακτηρισμό «διαθήκη», που επιλέγει ως τίτλο για το σύγγραμμά του (Αυδίκος 1995). Είναι μια διαθήκη της συλλογικής μνήμης του Συρράκου. Συλλέγει ό,τι θρυλείται, είναι ο ταξινόμος της συλλογικής μνήμης του χωριού, που αρχίζει να υφίσταται σχάση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.⁸ Διαβλέπει την εξελισσόμενη παρακμή και βιάζεται να εναποθηκεύσει τη μνήμη αντιλαμβανόμενος ότι ο δικός του ρόλος είναι διεκπεραιωτικός, δεδομένου ότι έχει επίγνωση της βαριάς πολιτισμικής σκιάς του παρελθόντος που μπορεί να διαχειριστεί μόνο ένας εμπνευσμένος Συρρακιώτης, συνεχιστής του Κρυστάλλη.⁹

Ο Μπούτικος λοιπόν εκφράζει στο έργο του τη συλλογική μνήμη, της οποίας κεντρικά σημεία είναι η ίδρυση του χωριού και η καταστροφή του. Για το τελευταίο, που συνδέεται με την πρώτη αναγκαστική κινητικότητα των κατοίκων, γράφει: «Κατεστράφη καθ' ολοκληρίαν των '21, 26 Ιουνίου, υπό του Ομέρ Κουμπάρου, και έμειναν μόνον τα Κοκοτέικα σπίτια και τον Παπαϊωάννου Μακρυδήμα (Νταλαγιάννη). Επιστρέψαντες οι περισσότεροι των προγόνων μας αμέσως ήρχισαν τον ανασχηματισμόν του».

Πράγματι, ανεξάρτητα από τον αριθμό και το χρόνο επιστροφής, βέβαιο είναι ότι η επανάσταση των Συρρακιωτών και των Καλαριτινών το 1821, που υποδαυλίστηκε από τους Κωλέττη και Τουρτούρη, λειτούργησε ως ενεργοποιός παράγοντας. Σε κάποιες περιπτώσεις προκάλεσε την προσωρινή εγκατάλειψη του χωριού και σε άλλες την οριστική μετακίνηση.¹⁰ Η τελευταία περίπτωση αναφέρεται σε κτηνοτρόφους, ράπτες και καποτάδες. Γράφει ο Μπούτικος για το επώνυμο Θάνης:¹¹ «Ποιμήν. Μετά την καταστροφήν της επαναστάσεως έμεινεν εις Ακαρνανίαν, όπου κατετρόμαξεν τους αγρίους Ακαρνάνας» (σ. 27).

Άλλη οικογένεια που μετακινήθηκε από το Συρράκο είναι οι Ζαρκαίοι, που είχαν αφομοιωθεί με τον πληθυσμό της Παραμυθιάς και έτσι εξαφανίστηκε η οικογένεια από το δημοτολόγιο του Συρράκου: «Ζάρκος Ζήκας/Πανταζής. Εκ της οικογενείας ταύτης μόνο ο ειρημένος εσώθη. Κατά τα τελευταία έτη και μετά την επανάστασιν του '21, το τιμάριον της οικογενείας ταύτης ήτον η Παραμυθία και τα χωρία αυτής, όπου και συνεχωνεύθησαν. Ως κτήματα αυτών εσώζοντο οι κήποι και λεύκαι στην αρμπουριάτικα των Ζαρκέων» (σ. 25).

Η οικογένεια αυτή χρησιμοποίησε το δίκτυο του τιμαριού για τη μετακίνησή της, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα να εξαφανιστεί. Δεν αναφέρεται από την Κουταντζόγλου στον Πίνακα 21, όπου συμπεριλαμβάνει παρούσες οικογένειες στο Συρράκο κατά το διάστημα 1898-1929.¹²

8. Όπως γράφει η Ρ. Μπενβενίστε (1999: 129): «Το παρελθόν προσφέρει τα θεμέλια του παρόντος και του μέλλοντος».

9. Είναι γνωστός ο ρόλος του ιστοριογράφου για τη συγκράτηση και ανασυγκρότηση της συλλογικής μνήμης («η εγγραμματοσύνη ως εξουσία», Herzfeld 1998: 52-53, βλ. επίσης Καρακασίδου 2000: 80, και Papailias 2001: κεφ. 2).

10. Για την εξέγερση και την καταστροφή, βλ. Καρατζένης 1988.

11. Ο Μπούτικος συντάσσει το έργο του αλφαβητικά και αναφέρεται τόσο σε οικογένειες όσο και σε συγκεκριμένα άτομα. Δεν κατάφερε να ολοκληρώσει το έργο του. Ξεκινάει με το όνομα «Αβδίκος Γεώργιος» και τελειώνει με το «Κολέττης Ιωάννης».

12. Κουταντζόγλου 1997: 123. Εκτός από αυτό, έχουν χαθεί και άλλα επώνυμα: Αδάμ, Αλήμονας, Αμβράζης, Αναμίχας, Βάγκος, Βαυλήγκας, Βλάχης, Γαρδαβάνης, Γραβάνης, Δουραμάνης, Δαμίρης, Γκόλφης, Ελεφάντης, Έξαρχος, Ζάπας ή Ζάμπας, Ζαμάνης, Ζαρίφης, Ντάρης, Ζάμπρακας, Ιωαννίδης, Καρτσούκης, Κοϊμτζής.

Στην τυπολογία της Καυταντζόγλου «εξαφάνιση νοικοκυριών» (στο ίδιο: 103) ανήκει η οικογένεια Γιαννιώτη, που ωστόσο συνδέθηκε στενά με τη συλλογική μνήμη και την ταυτότητα των Συρρακιωτών, καθώς η οικονομική τους ακμή στη Βενετία δημιούργησε προϋποθέσεις για ευεργεσία στο χωριό: «*Γιανιόττοι. Οικογένεια αρχαία. Εξυφάνησεν από την πατρίδα μας από του '21. Ζει και βασιλεύει εν Βενετία οπόθεν ήτον εγκατεστημένοι προ του παρόντος αιώνος, το πρώτον μετερχομένη την ραπτικήν κοπτικήν εν Κιέζα της Ενετίας. Κατόπιν το εμπόριον. Εις αμφοτέρω τα επιτηδεύματα ευδοκίμησαν και ουδέποτε έπαισαν ευεργετήσαι την πατρίδα και τους πατριώτας. Πάντοτε αρωγοί και συνδρομηταί ηθικώς τε και υλικώς. Σώζονται δύο τέκνα αυτών [...] Εις την ειρημένην οικογένειαν συγκαταλέγεται και ο αείμνηστος Γεώργιος Γιανιότης – μητροθεν, διότι πατρόθεν είναι Ζάμπρακας. Ούτος είναι ο μέγιστος ημών ευεργέτης και διά των χιλίων 20/φραγκων ηγοράσαμεν το τέταρτον του Ακτίου Κούμαρο(αν) προς συντήρησιν των ελληνικών σχολείων, αιωνία του η μνήμη. Πολλάκις εγράψαμεν εις τους ειρημένους συμπατριώτας μας, ίνα μας δύνωσι λεπτομερείας, καθώς και εις τον εν Τεργέστη διαμένοντα φίλον μας Χρ. Δ. Μακρυδήμα και μέχρι τούδε ουδεμίαν ελάβομεν» (σ. 20).*

Από την αναφορά στην οικογένεια Γιαννιώτη προκύπτουν διάφορες γενικότερες παρατηρήσεις.

1. Η Ιταλία ήταν από τους επιθυμητούς προορισμούς των Συρρακιωτών για την άσκηση της καποτικής, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2. Η μετακίνηση των Συρρακιωτών ξεκίνησε από τα τέλη του 18ου αιώνα.¹³ Ο Μπούτικος αναφέρει ότι «*ήτον εγκατεστημένοι προ του παρόντος αιώνος*» και κάποιος θα υπέθετε τον 19ο, αν ληφθεί υπόψη ότι το σύγγραμμά του ολοκληρώθηκε τον 20ό αιώνα. Η αντίφαση αυτή ενδεχομένως οφείλεται είτε στο ότι «παρόν» γι' αυτόν είναι ο 19ος αιώνας, η περίοδος της ακμής του Συρράκου, είτε στο ότι ξεκίνησε το γενεαλογικό του δέντρο στα τέλη του παραπάνω αιώνα. Πιο πιθανή όμως είναι η πρώτη εκδοχή. Πάντως η πληροφορία του είναι σημαντική για την ανασύσταση της ιστορίας της «μάλλινης» οικονομίας (Ρόκου 1994) στο Συρράκο και την έγκαιρη εξαγωγική δράση, καθώς και για τον προνομιακό ρόλο της Ιταλίας στην ανάπτυξη της καποτικής.

3. Η οικογένεια Γιαννιώτη εξαφανίστηκε από τα δημοτολόγια, όχι όμως και από τη συλλογική μνήμη, κυρίως εξαιτίας της δωρεάς για την αγορά κτήματος στο Άκτιο, απέναντι από την Πρέβεζα, που αποτελούσε σημείο του συρρακιωτικού τοπίου όπου ξεχειμάζεε ένα μέρος της κτηνοτροφίας του χωριού. Κάποιες από τις οικογένειες που εγκατέλειψαν το χωριό συνέδραμαν την προσπάθεια για δημιουργία εκπαιδευτικών και λατρευτικών χώρων.¹⁴

4. Ο Μπούτικος μας δίνει πληροφορίες για τον τρόπο που εργάστηκε σημειώνοντας ότι αλληλογράφησε με την οικογένεια Γιαννιώτη, προφανώς στο πλαίσιο της προετοιμασίας και συγγραφής του πονήματός του. Με την ευκαιρία αυτή, παραθέτει και το όνομα του Χρ. Δ. Μακρυδήμα, που διέμεινε στην Τεργέστη (βλ. και Κατσιαρδή-Hering 1986: 346), χωρίς άλλα στοιχεία για την επαγγελματική του δραστηριότητα.¹⁵

Στην Ιταλία εξαφανίστηκε και μια άλλη οικογένεια μετά την εξέγερση του 1821: «*Ελεφάντης. Πιθανόν το επίθετον τούτο εδόθη από το λιφάντινος, αδύνατος. Μετά την καταστροφήν επήγαν εις την Ιταλίαν και επέστρεψεν μόνο μία γυναίκα, η οποία έζησεν μέχρι τω 1850 εντός της καλύβης της κατόπιν της οικίας Παλαιών και άνωθεν οικίας Σπυρ. Κ. Ζαλοκώστα σήμεραν*» (σ. 24).

Για την οικογένεια αυτή δεν μας δίνει περισσότερες πληροφορίες, όπως και

13. Εντάσσεται στην ευρύτερη ανάπτυξη της ορεινής οικονομίας αυτό τον αιώνα (βλ. Ασδραχάς 1988: 9-12).

14. Στο όνομα «Ζάμπρακας» σημειώνει για τον Γιαννιώτη: «*Οικογένεια όλοι άσημοι. Εξ αυτής όμως ευηγήκεν ο μεγαλύτερος ευεργέτης μας ο αείμνηστος Γιανιότης, ο οποίος έζησεν εν Τεργέστη άγαμος και διά διαθήκης του αφήκεν 1000 20/φρ. εις την πατρίδα μας, άλλα τόσα εις την κοινότητα Τεργέστης και 2 χιλιάδες εις τον βασιλιά Γεώργιον και εξ αυτών των χρημάτων και άλλων ποσών εδόθη προ μικρού καιρού η αφορμή να κτισθή το εθνικόν θέατρον εν Αθήναις*» (σ. 27).

15. Στο όνομα «Βλάχη Αικατερίνη» γράφει: «*Ο αείμνηστος αδελφός της Κων. Μακρυδήμας διά διαθήκης του άφησεν 1500 τάληρα διά το σχολείον*» (σ. 12).

για την οικογένεια Χρηστοδήμα, που προερχόταν από τους Δημιαίους και η οποία «εξηφανίσθη εις Ρωσίαν μετά την καταστροφήν και δεν επανέκαμψεν» (σ. 23).

Την κινητικότητα λοιπόν των Συρρακιωτών τροφοδότησε η εξέγερση του '21, που είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση πολλών νοικοκυριών, αλλά και η βιοτεχνική δραστηριότητα του μαλλιού, η καποτική. Η τελευταία αρχίζει να αποκτά βιοτεχνικά χαρακτηριστικά στα τέλη του 18ου αιώνα και φτάνει στην κορύφωσή της τον επόμενο αιώνα. Στις αρχές του 19ου αιώνα η επαγγελματική κατηγορία «ραπτική» είναι πολυπληθής στο Συρράκο. Αυτό οδήγησε την οικογένεια Ζαβογιάννη να ασχοληθεί με αυτή τη δραστηριότητα εγκαταλείποντας τη γεωργική: «Ζαβογιάνναι. Επίθετον ίσως δοθέν εις κανέναν Γιάννην Ζαβόν ως εσσηνίζον οι αρχαίοι μας. Η οικογένεια αυτή φαίνεται πολύ αρχαία και εκ των πρώτων κατοίκων. Ήσαν μάλλον γεωργοί και κτηματίαι εν Παλαιοχώρι. Κατόπιν και ούτοι ησπάσθησαν την τέχνην των ευπορούντων τότε, την ραπτικήν, κατά τας αρχάς του παρόντος αιώνος» (σ. 25).

Η γενεαλογία αυτής της οικογένειας διευκολύνει την κατανόηση της ανασυγκρότησης της οικονομίας του χωριού, καθώς και την κινητικότητα που τροφοδότησε. Είναι γνωστό ότι αρχική οικιστική κοιτίδα του Συρράκου θεωρείται, κατά την προφορική παράδοση, το Παλαιοχώρι, απ' όπου μετακινήθηκαν οι κάτοικοι στη μεταγενέστερη θέση του, διατηρώντας κτήματα και υποστατικά.

Οι Ζαβογιανναίοι, που ανήκουν στους πρώτους οικιστές («αρχαία οικογένεια»), διατήρησαν ως τις αρχές του 19ου αιώνα τη γεωργική ενασχόληση στο Παλαιοχώρι. Η πληροφορία αυτή δημιουργεί ερωτηματικά όσον αφορά τον αμιγή κτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας του Συρράκου, παρόλο που δεν μπορεί να δοθεί απάντηση κατά πόσο η αποκλειστική ενασχόληση με τη γεωργία, χωρίς την υποστήριξη της κτηνοτροφίας, αρκούσε για την αναπαραγωγή του νοικοκυριού.¹⁶

Πάντως η πληροφορία του Μπούτικου ενισχύει την άποψη ότι στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα ενισχύεται η βιοτεχνική δραστηριότητα, καθώς οι Ζαβογιανναίοι εγκαταλείπουν τη γεωργία, δεδομένου ότι η ραπτική των μάλλινων χαρακτηρίζεται ως «τέχνη των ευπορούντων». Είναι το επιτέλεμα που συμβάλλει στον εκχρηματισμό της οικονομίας, και αυτό οφείλεται στο άνοιγμα της αγοράς στις πόλεις της Ιταλίας.¹⁷ Η οικογένεια του Γιαννιώτη βρίσκεται εκεί από τα τέλη του 18ου αιώνα,¹⁸ ενώ, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, οι Συρρακιώτες καποτάδες έμποροι προμήθευσαν το στρατό του Μεγάλου Ναπολέοντα. Ένα μέρος μάλιστα από τα κέρδη της μη εργάσιμης ημέρας (οι αξιωματικοί επέμεναν για την άμεση παράδοση των εμπορευμάτων) δόθηκε για το κτίσιμο της εκκλησίας της Παναγίας στο Συρράκο.

Η Ιταλία είναι προορισμός πολλών Συρρακιωτών, κυρίως εκείνων οι οποίοι διαθέτουν αρκετούς άρρενες απογόνους και μπορούν να συνδυάζουν κτηνοτροφία και καποτική ή ραπτική και εμπόριο. Η επιλογή της Ιταλίας φαίνεται να επιβάλλεται εκ των πραγμάτων, καθώς η αγορά είναι ανθηρή και η εμπορευματική παραγωγή ενσωματώνεται στην οπτική των Συρρακιωτών.

Τα στοιχεία που δίδονται για την οικογένεια Ζαβογιάννη πληροφορούν γι' αυτό το μετασχηματισμό: «Ζαβογιάννης Αθανάσιος, Αλέξιος/Λέτσιος και Δημήτριος. Τρεις αδερφοί. Ο πρώτος μεταβάς εις Βάριον της Απουλίας μετά του μικροτέρου Δημητρίου, ήρχισαν το νέον στάδιόν των, αλλ' ένεκα του αγρίου συναγωνισμού μετά του τότε ισχυρού Ζαχαρίου Βρύκου απέτυχον εντελώς και λάθρα και εντός βυτίου εφηνάδευσον τον Δημήτριον, ο δε Αθανάσιος μετά διαφόρων πατριωτών εγκατεστάθη οριστικώς εις Βάριον ουχί ως καποτάς

16. «Χωρίς βέβαια να μπορούμε να σταθμίσουμε με ακρίβεια τη συμβολή της αγροτικής εκμετάλλευσης σε αυτή την οικονομία, δείχνει να είναι πιο σημαντική από όσο αφήνει να διαφανεί η βιβλιογραφία, που εστιάζει κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία και τη βιοτεχνία», γράφει η Ρ. Κανταντζόγλου (1997: 43).

17. Βλ. Ρόκου 1983: 35, όπου αναφέρεται ότι η Δύση ευνόησε την ανάπτυξη της «μάλλινης» οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα είδη της «μάλλινης» οικονομίας –σε πρώτη ύλη και βιοτεχνική επεξεργασία– είναι στην κορυφή των προϊόντων που εξάγει η Οθωμανική Αυτοκρατορία, και το εξαγωγικό αυτό εμπόριο ελέγχεται από τους Βλάχους της Πίνδου (βλ. Svoronos 1956: 194, και Μέτζιος 1936: 267-268).

αλλά ως μικρός έμπορος ευδοκίμησας κάλλιστα. Αυτός δε μετά των '21 ήφευρεν τον Δημ. Ζαβογιάννην, υιόν του Λέτσιου, ο οποίος εκληρονόμησεν αυθαιρέτως τον θείον του και έμεινεν διαρκώς εκεί μέχρι του θανάτου του» (σ. 25).

Οι γιοι του Ζαβογιάννη λοιπόν ακολουθούν ένα δρόμο γνωστό στους Συρρακιώτες, εκείνους που έχουν υιοθετήσει το βιοτεχνικό προσανατολισμό: την Ιταλία. Πηγαίνουν στο Μπάρι, όπου δραστηριοποιείται ένας άλλος Συρρακιώτης, ο Ζαχαρίας Β(Μπ)ρύκος. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία για τον άγριο ανταγωνισμό ανάμεσά τους, που οδήγησε και στη φυγάδευση, με περιπετειώδη τρόπο, του μικρότερου αδελφού. Οι συγκρούσεις προφανώς αφορούν τον έλεγχο της αγοράς στην περιοχή του Μπάρι ως προς το εμπόριο της κάπας, γεγονός που υπογραμμίζει την ύπαρξη διαμορφωμένης εμπορευματικής συνείδησης.

Το παράδειγμα των Ζαβογιανναίων φωτίζει και τη μετεξέλιξη μερικών συρρακιωτικών οικογενειών στην Ιταλία, μετά την αρχική μετακίνηση. Ο πρώτος αδελφός συνέχισε να διαμένει στο Μπάρι, μόνο που έπαυσε να είναι καποτάς και ασχολήθηκε με άλλο εμπόριο, όπου ήκμασε. Δεν είναι η μόνη οικογένεια που παρέμεινε στην Ιταλία και εντάχθηκε στην εκεί κοινωνία. Ο γιος του Λέτσιου, «εγκατασταθείς οριστικώς εις Βάριον έλαβεν εις γυναίκα του δυτικού δόγματος, μετά της οποίας εγέννησεν τον Βικέντιον, τον Νικόλαον, τον Γεώργιον, τον Σπυρίδωνα και τον Κωνσταντίνον. Άπαντα τα τέκνα αυτού είναι του δυτικού δόγματος και εκ των 5 ο Γεώργιος απέθανεν, ο δε Νικόλαος είναι ευπορώτατος και πρόξενος της Τουρκίας μετά διαφόρων παρασήμων. Εφράγγεψαν».

Δεν είναι οι μόνοι Συρρακιώτες που προσπάθησαν να ενταχθούν στις ιταλικές πόλεις, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι, οπότε επέλεγαν άλλες εμπορικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Αδάμ, του οποίου το επώνυμο εξαφανίστηκε από τα δημοτολόγια: «Ο διάσημος ούτος πατριώτης εχρημάτισεν εν Πάνορμω της Σικελίας μετερχόμενος τον καφεπώλην και εν ημέραις του Φαλάριος της Ηπείρου. Κατόπιν δε μετέβη εις Νεάπολιν και έστησεν το ήδη εκείσε παλάτιόν του. Ηξιώθη παρά τω Φερδινάνδω της Νεαπόλεως του βαθμού γερουσιαστού και ως τοιούτος απέθανεν περί τω 1842 ουδένα αφήσας κληρονόμον» (σ. 2).

Ο Αδάμ επέλεξε το Πάνορμο της Σικελίας, ενός νησιού το οποίο αποτέλεσε προορισμό και άλλων Συρρακιωτών. Μετακινήθηκε κατά την περίοδο του Αλή Πασά και αναφέρεται ως καφεπώλης. Πρόκειται για εξαίρεση μάλλον, αφού το κυρίαρχο κίνητρο που οδηγούσε τους Συρρακιώτες στην Ιταλία ήταν η καποτική.¹⁹ Έτσι, μπορούμε να εικάσουμε ότι το επάγγελμα του καφεπώλη υπήρξε δευτερογενής επιλογή, που μπορεί να οφείλεται στην αδυναμία προμήθειας πρώτων υλών από το χωριό ή και στην πρόθεση του Αδάμ να δοκιμάσει έναν τομέα που του διασφάλιζε μεγαλύτερη ασφάλεια και ένταξη στον τοπικό ιστό, όπως συνέβη με αρκετούς άλλους.

Ο Αδάμ, επιπλέον, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου Συρρακιώτη, του οποίου η ένταξη στην ιταλική κοινωνία και οικονομία συνοδεύεται και από οριστική εγκατάλειψη της γενέτειρας. Εγκαθίσταται στη Νάπολη, όπου αναπτύσσει σχέσεις με την καθεστωτική ηγεσία αναδεικνυόμενος σε πολιτικό παράγοντα. Γίνεται γερουσιαστής.

Πάντως η μετακίνηση σε άλλα επαγγέλματα, εκτός από την πρόθεση σημαντικότερης εμπορευματικής ανάπτυξης, οφείλεται και στα προβλήματα που προέβαλλε ο Αλή Πασάς, όπως υπογραμμίζει και η προσωπική περιπέτεια του Αδάμ (βλ. και Αραβαντινός 1895/1979: 318): «Υπανδρευθείς νέος και λα-

19. Η Β. Ρόκου (1997: 37) υποστηρίζει ότι η κυριαρχία της παραγωγής της Ηπείρου στην ιταλική αγορά οφείλεται στην καλύτερη ποιότητα του μαλλιού της σε σχέση με το ισπανικό.

20. Ο Μπουτίκος σημειώνει ότι η γυναίκα του, λίγο πριν πεθάνει, «προσεκάλεσε το φύλον της και παραγγείλας εις αυτός αν οι άνδρες σας μείνουν πλέον των επτά ετών εις τα ξένα να υπανδρευθείτε διά να μην πάθητε ό,τι εγώ έπαθον και αποθήσκω φθισιώσα διά να του βαστάξω την τιμήν του κυρ Αδάμ».

βών σύζυγον παρά της μεγάλης οικογενείας των Δημαίων, έμεινεν επ' ολίγου χρονικού διαστήματος κατά το έθος των ξενιτενομένων της εποχής εκείνης και μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, αναχωρήσας εις την θέσιν του εις Πάνορμον και αφού ο τύραννος μαθών ότι ο Γιάννης Αδάμ πλούτισεν, του έστησεν την παγίδα του, ούτε ο Αδάμ εδυνήθη πλέον να ελθή εις την προσφιλή του, αλλ' ούτε και αυτή με όλα τα μέσα όπου διέθεντο αμφοτέρα τα μέρη κατώρθωσε να φύγη και εις την νεανικήν της ηλικίαν απέθανε φθιώσα».²⁰

Μέχρι λοιπόν το 1820 υπήρχαν και τα προβλήματα με τον Αλή Πασά, που φαίνεται ότι είχε καλό δίκτυο πληροφοριών και δημιουργούσε δυσκολίες με όποιον τρόπο μπορούσε στους επιτυχημένους επιχειρηματίες.

Το Πάνορμο και η Σικελία ήταν χώρος που συγκέντρωνε αρκετούς Συρρακιώτες. Από τους πιο επιφανείς είναι η οικογένεια Β(Μπ)αλτατζή. Ο Δημήτριος μάλιστα θεωρείται ο ιδρυτής εμπορικής επιχείρησης που έδρασε σ' όλη την Ανατολή: «Βαλτατζής Δημήτριος. Ούτος την παιδικήν του και νεανικήν του ηλικίαν εξακολούθησεν ομοίως τω αδελφώ του, αλλ' ενώ ο Ιωάννης έμεινεν εις πατρίδα, ούτος παραλαβών και τον ομομήτριον αδελφόν Νικόλαον άνοιξαν ραπτικόν εργαστήριον τη υποστηρίξει του Νικολ. Κρουστάλη και ιδία του εν Πραμάντι Κ. Ρήγγα. Η τύχη όμως του εφύλαπτεν ευρύτερον μέλλον και εκ Ζακύνθου απηνώς ναυαγήσας εκεί μετέβη εις Πάνορμον της Σικελίας εξακολουθών την ιδίαν τέχνην. Εκεί δε πάλιν έστησεν τας παγίδας της η τύχη και ηθέλησεν να ανψώση την οικογένειαν των Βαλτατζαίων. Έστειλεν τον εν Μεσσήνη άλλον πατριώτην μας Φ. Πάλλιον και τους εδίδωκεν απηνώς τούτους, ώστε αποκάμνοντες εκ της τέχνης αποφάσισεν ν' ανοίξη έν ψευδοπνευματοπωλείον και απ' αυτό ήρχισαν αι γνωριμίαι και αι συστάσεις μετά χιακών πλοιάρχων και τη συνδρομή του εν Βοαίλα τότε και νυν δε εν Βιέννη βαθυπλούτου και της ενεργητικοτάτης μεγάλης οικογενείας των Τουαλέετ τέκνον, ο Δημήτριος ανηψώθη ηθικώς και υλικώς εις τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας επί μίας δεκαπενταετίας. Η επωνυμία Δημ. Βαλτατζή και αδελφοί είχαν καταλάβει λαμπράν θέσιν καθ' όλην την Ανατολήν και εις τον ελληνικόν κόσμον. Αποσυρόμενος του Δημ. εκ της έδρας της ενεργείας τω '76 και αφήσας διευθυντάς τον Κωνστ. και Σπυρ., υιούς του Ιωάννου, τον Δημ. Δούλην και τον Νικόλαον Βαλτατζήν, φαίνεται ότι αι εργασίαι κινηπόδησαν ολίγον, ο δε Δημ. μείνας ενταύθα από του 1878 χάριν των καλών πατριωτών και του ληστήρχου Τσιτσμητήσου, όπου ηνάγκασαν αυτόν και πολλούς άλλους, βαρυσταλούς εγκατέλειπεν την πατρίδα. Είχεν συλληφθή εις το Δρίσκον εν γνώσει των Χασανέων και των Μακρυγιαννέων» (σ. 9).

Η βιογραφική αναφορά στον Δ. Βαλτατζή αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Επτανήσου ως προορισμού ίδρυσης εργαστηρίων ραπτικής μάλλιων. Ο Βαλτατζής μετακινήθηκε αρχικά στη Ζάκυνθο, όπου υπήρχαν Συρρακιώτες που τον συνέδραμαν. Στη συνέχεια επέλεξε το Πάνορμο της Σικελίας, που αποδεικνύεται σημαντικό κέντρο για τους Συρρακιώτες καποτάδες, δεδομένου ότι στη Μεσσήνη είχε την έδρα του και ένας άλλος Συρρακιώτης, ο Φ. Πάλλιος. Ο τελευταίος έφερε στη Μεσσήνη και τον πεθερό του Κοντάκη Ιωάννη του Χρήστου (σ. 36).

Ο Βαλτατζής απέτυχε και τις δυο φορές με την καποτική. Για τη Ζάκυνθο δεν μας δίνονται λεπτομέρειες, αρκεί όμως η παρατήρηση ότι την εγκατέλειψε «απηνώς ναυαγήσας». Για τη διαμονή του στη Σικελία είναι σημαντικό το στοιχείο της σφοδρής σύγκρουσης με τον Πάλλιο, που οφείλεται προφανώς στον ανταγωνισμό για τον έλεγχο του τοπικού εμπορίου. Αυτό μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι ο Δημήτριος είχε αναπτύξει την επιχείρησή του διεκδι-

κώντας ένα μέρος ή την κυριαρχία της σικελικής αγοράς, γεγονός που προκάλεσε την οργή του Πάλλιου, ο οποίος φαίνεται ότι είχε τον έλεγχο ως τότε.

Αυτό το διπλό ναυάγιο αποκαλύπτει τη στενότητα της αγοράς για τους καποτάδες και δικαιολογεί την επιλογή κάποιων να δοκιμάσουν επιχειρηματικές δραστηριότητες σε άλλους τομείς. Από την άλλη μεριά, οι Συρρακιώτες καποτάδες επιδίδονται σε έντονες συγκρούσεις, γεγονός που δείχνει ότι υιοθέτησαν το σύστημα αξιών της αγοράς. Η ανταγωνιστικότητα τους επιβλήθηκε εκ των πραγμάτων, και είναι πολύ δύσκολο να υποστηρίξουμε την ύπαρξη μιας ομοιογενούς συρρακιώτικης διασποράς. Αντίθετα, οι συγκρούσεις λειτουργούσαν ως παράγοντας μετακίνησης και στο χώρο αλλά και σε άλλα επαγγέλματα. Κάποιες φορές η μετακίνηση οφείλεται σε ατασθαλίες, όπως στην περίπτωση του Βασιλείου, ανεψιού του Δημητρίου από τον αδελφό του Ιωάννη, ο οποίος «μετέβη εις Κωνσταντινούπολιν και εμπορεύεται ολονέν μέχρι τούδε» (σ. 10).

Ωστόσο η ευελιξία αξιοποίησης των ευκαιριών που εκδηλώνει ο Δημήτριος είναι εντυπωσιακή. Το ψευδοπνευματοπωλείο που ανοίγει μετά το ναυάγιο της καποτικής τον βοηθάει να αποκτήσει γνωριμίες (Χίοι ναυτικοί) και να οργανώσει ένα δίκτυο το οποίο χρησιμοποιεί για να συστήσει «επωνυμία», μεγάλη εμπορική επιχείρηση που επεκτείνεται και στο Παλέρμο: «*Βαλτατζής Κωνσ. Ιωάννου. Γεννηθείς τω '43 απέθανεν εις Παλέρμον. Συνετέλεσεν εις την προαγωγήν των εμπορικών επιχειρήσεων των Βαλτατζέων και ενόσω έζη ο Δημήτριος. Εις τούτον όμως αποδίδεται η καταστροφή και η χρεοκοπία ήτις έλαβεν χώραν τω 1885*» (σ. 9).

Στην Ιταλία λοιπόν διαμορφώνεται μια αστική τάξη που επενδύει μόνο σε κύρος στο χωριό με δωρεές και κληροδοτήματα. Ο ετεροθαλής αδελφός του Δημητρίου Σπυρίδων, «*ανήκων εις την επωνυμίαν του Παλέρμον [...] εκτός των ιερατικών στολών έστειλεν εις τον ναόν του αγίου Νικολάου και πολυτελέστατον επιτάφιον, η δε κυρία του Διαλεκτή εις μέγα σχήμα την εικόνα του αγίου Νικολάου*» (σ. 10).

Οι Συρρακιώτες καποτάδες και έμποροι δεν επιστρέφουν για να επενδύσουν στην οικονομία του χωριού. Η σχέση με τον πατρογονικό τόπο είναι συναισθηματική, γεγονός που καταγράφεται και με τις επενδύσεις σε κύρος, διαρκή μαρτυρία της επιτυχίας τους,²¹ αλλά και με την επιστροφή τους ως συνταξιούχων, παρόλο που και αυτό παρεμποδίζεται από την ανεξέλεγκτη δράση ληστροικών σωμάτων που επιβουλεύονται τα πλούτη τους.

Άλλη ιταλική πόλη όπου συναντώνται Συρρακιώτες είναι το Λιβόρνο. Πρόκειται για τον Δημήτριο Ζαλοκώστα, για τον οποίο αναφέρεται ότι προίκισε τις αδελφές του. Μετακινήθηκε εκεί από την Ισπανία, όπου έφτασε με τον πατέρα του Γεώργιο και τα αδέρφια του Χριστόδουλο και Φίλιππο «*προ του παρόντος αιώνος*». Εκεί, κατά τον χρονογράφο, υπήρχαν και άλλοι πολλοί (σ. 25). Η εγκατάστασή τους στο Λιβόρνο διευκολύνθηκε εξαιτίας των σπουδών ιατρικής που πραγματοποίησε εδώ ο γιος του Δημητρίου Γεώργιος, γνωστός από την ενασχόλησή του με την ποίηση, και σ' αυτό βοήθησε «*το χρήμα της Ισπανίας*».

Πέρα από την Ιταλία, Συρρακιώτες καποτάδες μετακινήθηκαν στη Μάλτα, όπου πέθανε και ο Κοντάκης Κωνσταντίνος (σ. 36). Ένας από αυτούς είναι ο Β(Μπ)ρύκος Ζαχαρίας, ο οποίος ήκμασε. Χαρακτηρίζεται ως πλεονέκτης, πράγμα που αποτέλεσε και την αιτία της παρακμής του αλλά και της μη ανάδειξης άλλων. Είναι γνωστός από τη σύγκρουσή του με την οικογένεια Ζαβογιάννη, η οποία ζούσε στο Μπάρι.

21. Η ευεργεσία, γράφει ο P. Bourdieu (2002: 291 και 365), είναι στοιχείο της «πολιτισμικής καλής θέλησης», του αντικειμενικού μηχανισμού δηλαδή που εξασφαλίζει διακριτές ιδιότητες στον ευεργέτη, την «αίσθηση της διάκρισης», η οποία τους απομακρύνει από κάθε τι «κοινό». Για τον ευεργετισμό, βλ. επίσης Βέιν 1993.

Στη Μάλτα μετακινήθηκε και ο Κωνσταντίνος Καραμάνης, αφού πρώτα κληρονόμησε το εργαστήριο ραπτικής του αδελφού του Αθανασίου στην Κεφαλονιά: «Ο Καραμάνης Κωνσταντίνος μη αρκούμενος εις το εν Κεφαλληνία στάδιόν του κατώρθωσεν και μετέβη εις Μάλταν περί τα 1852 και ακριβώς κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον του 1854 ήτον εκεί όπου ημπορούσεν να ωφεληθῇ μεγάλως και πολύ περισσότερον των πολλών χιλιάδων ταλλήρων όπου ωφελήθησαν οι εν Κερκύρα εγκατεστημένοι κατ' εκείνην την εποχήν άλλοι πατριώται μας, ως οι Μπαζέοι και Μακρυδημέοι και άλλοι. Αλλ' η μεγάλη προς την Ρωσίαν αφοσίωσις σχεδόν όλων των Ελλήνων της εποχής εκείνης δεν άφησεν και τον Καραμάνην μας να πλουτίσῃ. Παρουσιάζοντο αγεληδόν οι Άραβες του Τήνιτος ν' αγοράσωσι καπότας (ως είχαν λάχει εν Ισπανία άλλοτε) και ο Καραμάνης μας τους ύβριζεν ελεεινά και κατώρθωσεν τίποτε» (σ. 31).

Η βιογραφία της οικογένειας Καραμάνη διαφωτίζει το πλαίσιο ανάπτυξης και παρακμής της συρρακιώτικης καποτικής. Είναι εμφανές πως τα λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου ήταν πολύ σημαντικά για την προσέλκυση των Συρρακιωτών, δεδομένου ότι φιλοξενούσαν στόλους και στρατούς σε μια περίοδο έντονων πολεμικών συγκρούσεων.

Οι πόλεμοι τροφοδότησαν την κινητικότητα των Συρρακιωτών και την ανάπτυξη της καποτικής. Ωστόσο ευθύνονται και για τις παρακμιακές τάσεις, όπως συνέβη με τον Κριμαϊκό Πόλεμο (βλ. Δοντά 1973: 86 και 116). Οι Συρρακιώτες δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν την ιδεολογική τους προσήλωση στους Ρώσους, οι οποίοι εξέφραζαν το ομόδοξο στρατόπεδο. Ο Καραμάνης εξύβριζε τους ετεροδόξους, παρόλο που μια τέτοια στάση απέβαινε σε βάρος του επιχειρηματικού του συμφέροντος, που του επέβαλλε να πουλά μάλλινες κάπες σε οποιονδήποτε αγοραστή. Πρόκειται για συμπεριφορά που χαρακτηρίζει και άλλους καποτάδες, οι οποίοι έχαναν έτσι την ευκαιρία να συσσωρεύσουν κεφάλαια και να αναπτύξουν τις επιχειρήσεις τους. Αυτό που κυριαρχεί είναι η συνείδηση του υποταγμένου στον Οθωμανό, η ταύτιση των ετεροδόξων μουσουλμάνων με τον κατακτητή του τόπου τους, στο μέτρο που η καταστροφή του χωριού τους το 1821 δεν απέχει πολύ χρονικά. Οι εικόνες είναι πρόσφατες και τα συναισθήματα έντονα.²²

Πέρα από αυτό, αναδεικνύεται και η σημασία της Επτανήσου για τα συρρακιώτικα εργαστήρια.²³ Στη Ζάκυνθο,²⁴ την Κεφαλονιά²⁵ και την Κέρκυρα υπήρχαν αρκετοί Συρρακιώτες.

Ως προς τις άλλες περιοχές, είναι αξιοπαρατήρητο ότι στη Ρουμανία-Βλαχία δεν αναφέρονται εργαστήρια. Οι μνείες για όσους βρέθηκαν εκεί είναι πολύ σύντομες και συνοδεύονται από χαρακτηρισμούς όπως «*Άσωτος εν Βλαχία*» (σ. 3), «*ακατάστατος εις Ρουμανίαν*» (σ. 15), «*αγνοούμενος εν Ρουμανία*» (σ. 40), «*ζει εν Ρουμανία*» (σ. 33). Στη Ρουμανία και τη Ρωσία χάνονται τα ίχνη μιας παλιάς συρρακιώτικης οικογένειας, των Κοϊμπτζέων. Λεπτομέρειες για επιχειρηματικές δραστηριότητες στην περιοχή αυτή μας δίνει ο Μπούτικος σχολιάζοντας την τύχη της οικογένειας Παπαστεφάνου, για την οποία πιστεύει ότι είναι κλάδος τους. Ο Ιωάννης «*μετήρχετο τέχνην την χρυσοχοϊκὴν εν Βλαχία όπου εγνωρίσθη με τον Ρήγαν κατά τα τέλη του παρελθόντος αιώνα. Και όταν συνελήφθη ο Ρήγας εν Τεργέστη είχαν ταξιδεύσει ομού και διά τον φόβον των Ιουδαίων ο Ιωάννης ήλθεν εις Συρράκον και απέθανεν προ της επαναστάσεως αφήσας υιόν τον Γεώργιον, ο οποίος μετήρχετο και αυτός την ιδίαν τέχνην εγκατασταθείς οικογενειακώς εις Ζάκυνθον*» (σ. 40).

Η οικογένεια αυτή μας πληροφορεί για την άσκηση της χρυσοχοϊκής

22. Φαίνεται ότι η στάση τους οφείλεται και στην πρόσφατη κίνηση για εξισλαμισμό και ίδρυση τζαμιού που επιχειρήθηκε χωρίς επιτυχία «από τους δισκούς της ατιμίας Κωνσταντίνου και Γεώργιου, υιούς Ιωάννου Καρτσούκη». Συνεχίζει ο Μπούτικος: «Κατά το 1833 ένεκα της περιφρονήσεως ην ελάμβανον παρά των τότε καλών μας πατριωτών, εσχμάτισαν την διαβολικήν ιδέαν και προς εκδίκησιν των περιφρονούντων αυτούς και προς καταστροφήν της πατρίδος μας, απεφάσισαν να σχηματισθή ο ποσός των 7 δία να έχουσι το ιερὸν δικαίωμα να κάμνωσι και το τζαμί των». Για να επιτύχουν το στόχο τους πλησίασαν «τους δύο λαγουδέους Κώστα και Δήμον, διέβαλον και τον ανόητον Απόστολον Κονκούλην και τον φρύσει δειλὸν Γεώργιον Μακρυδήμαν». Η προσπάθειά τους διήρκεσε δύο έτη, αλλά «ενώ είχαν πρόχειρον τον εξωμοτούντα τότε Γκιάνταν ή Κουτρούμπαν Ιωάννη, αλλ' ως φαίνεται μεταμελήθησαν Μακρυδήμας και Κονκούλης και ούτως εματαιώθη ο σκοπός» (σ. 30).

23. Τα Επτάνησα και η Ιταλία αναφέρονται ως κύριοι προορισμοί μετά την εξέγερση του 1821 από τον Ι. Λαμπριώδη (1888: 65).

24. «*Βασταρούχας Γεώργιος Δημ., ζει εν Ζακύνθω τιμών την πατρίδα μας*», ενώ ο αδελφός του Κωνσταντίνος βρίσκεται στην Πάργα (σ. 12).

25. Εκεί μετακινήθηκε ο Γκόλφης Γεώργιος, που έκανε φόνο, φυλακίστηκε στην Κέρκυρα, δραπετεύσε και εγκαταστάθηκε στην Πρέβεζα (σ. 20).

από Συρρακιώτες, άλλωστε χρυσοχόοι ήταν και τα αδέρφια Ζαμάνης Δημήτριος και Ιωάννης, υιοί Γιάκα (σ. 25).

Πέρα από αυτούς τους χώρους, οι Συρρακιώτες μετακινήθηκαν και στην Αλεξάνδρεια,²⁶ όπου ένας από τους τρεις γιους της παραπάνω οικογένειας «ευδοκίμησεν εις το εμπόριον τυριού» (σ. 3). Ο Μπούτικος αναφέρεται επίσης στους Κασβογιανναίους («κακώς έχοντες», σ. 12), τον Βετούλια Κωνστ. Γεωργ. («επνήη εις τον Νείλον εν Αλεξανδρεία τω 1864», σ. 12) και τον Κουνάβη Ιωάννη («άσωτος απέθανεν εις Αίγυπτον άνευ προκοπής», σ. 40). Ούτε και για την περιοχή αυτή μας δίνονται περισσότερες πληροφορίες.

Η μετακίνηση στο εσωτερικό της Ηπείρου είναι γνωστή, γι' αυτό και ο Μπούτικος δεν κάνει εκτενή αναφορά. Στέκεται σε συγκεκριμένα παραδείγματα εμπορευματικών δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα και σε επεισόδια που αφορούν τους κτηνοτρόφους, πράγμα που επιτρέπει να διαφανεί η αντιπάθειά του προς αυτούς: «Κασβογιάννης Ενάγγελος. Εκ τούτου έχομεν το βαρυσήματον λόγιον εις τας εκάστοτε λαβούσας συγχύσεις και λογοτριβάς μεταξύ του αγρίου στοιχείου των ποιμένων ότι ευκολώτερον θα απαλλαχθώμεν από τον κατακτητήν και ουχί από την σπείραν των ποιμένων» (σ. 34). Ακόμη, αναφερόμενος στους Αυδικαίους, παρετυμολογεί το επίθετο υποστηρίζοντας ότι προέρχεται από επιμιξία με κάποιον Αβδή στον κάμπο της Άρτας, όπου ξεχείμαζαν οι κτηνοτρόφοι, και συμπεραίνει ότι «τοιαύτα οπωρικά μάς εκόμισαν οι ποιμένες μας εκ των χειμαδίων των» (σ. 2).

Ως παραδείγματα επιχειρηματιών στα Γιάννενα αναφέρει τον Δημ. Κρουτάλλη, «τον πρώτον έμπορον» (σ. 27) και τον Δημ. Βασταρούχα, ο οποίος αγόρασε το ομώνυμο χάνι (σ. 11), καθώς και τον Κων. Αναμίχα, ο οποίος «μετά την καταστροφήν μετέβη εις Ιωάννινα και επεδόθη εις τον κερδών Ερμή από τα 1830 μέχρι τα 1847. Ο Αναμίχας ανηψώθη εις το κατακόρυφον της δόξης. Δεν είχεν ουδένα εφάμιλλον εις την πόλιν ταύτην. Είχεν σχετισθεί μετά της Εσπερίας και ιδίως μετά της Νεαπόλεως και είχεν το παλαιότερον εμπόριον, το χρυσίον ή χρυσογαϊτάνια» (σ. 4).

Ο Αναμίχας είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση Συρρακιώτη που μετακινήθηκε στο χώρο της Ηπείρου και παρ' όλα αυτά κατάφερε να οργανώσει μια επιχείρηση με ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Είναι το αποτέλεσμα της καταστροφής του Συρράκου, που έδωσε την ευκαιρία σε ένα λαμπρό μυαλό να αναπτύξει την επιχειρηματική του δραστηριότητα σε μεγαλύτερη κλίμακα: «Προ του '21 είχαν οι Αναμιχαίοι τα πρόβατα και το εργαστήριόν των και φούρνον εις την εν μεσοχωρίω οικίαν του Χρ. Γ. Τζιόκον».

Από την άλλη μεριά, ο Βαγγέλης Βαγγέλης, «συνδεθείς με τον Τζιόκον Χρ. περί τα 1865 εσχμάτισεν το μεγαλύτερο εμπόριο» στην Πρέβεζα, που προσέλκυσε πολλούς Συρρακιώτες (σ. 7).

Από τις βιογραφίες του Μπούτικου προκύπτει ότι η εμπορευματική δραστηριότητα των Συρρακιωτών έχει κυρίως δυτικό προσανατολισμό (δυτική Ήπειρος, Επάνησα, Ιταλία, Μάλτα). Ωστόσο παρατηρείται μετακίνηση και προς ανατολάς, πέραν της Πίνδου, αλλά δεν κατέχει σπουδαία θέση στη συλλογική μνήμη των Συρρακιωτών. Περιοχές που προτιμούν οι μετακινούμενοι είναι η Λαμία, η Λιβαδειά και η Θήβα. Η οικογένεια Κατσογιάννη ή Κοντογιάννη εγκατέλειψε το Συρράκο το 1821 και «εγκατεστάθη εις Λαμίαν το πρώτον ως καποτάδες ή ραφτάδες. Κατόπιν επεδόθησαν εις το ζωεμπόριον» (σ. 32). Στη Λιβαδειά²⁷ μετακινήθηκε ο Χρήστος Βάγκος (σ. 10)²⁸ το 1854 και στη Θήβα ο Σπυρίδων Βασιώτης, «απομακρυνθείς τω 1859 της πατρίδος» (σ. 13).

26. Η Αίγυπτος ήταν μεταναστευτικός προορισμός των Ηπειρωτών (βλ. Αυδίκος 1993: 46).

27. Εκεί μετανάστευσαν απόγονοι όσων ενεπλάκησαν στην κίνηση για εξισλαμισμό, όπως οι Καροτούκης και Κουνούλης (σ. 30, 33).

28. Ακόμη, ο «Ζαμάνης Κων., υιός Θεοδ. το πρώτον καποτάς εις Λιβαδειάν της Ελλάδος κατόπιν βαρενθείς την τέχνην ήρχθησεν την τέχνην του κομπογιαννίτου εις την Θεσσαλίαν» (σ. 25).

29. Ο Κακοσμήμος ή και Τουρκοσμήμος «είχεν ως επιτήδευμα τον αρματολικόν και ληστρικόν βίον» στα Τζουμερκοχώρια, όπου τραγουδιούνται τα τρόπαιά του (σ. 27).

Σε αυτές τις περιοχές μετακινήθηκαν κάποιοι και για ληστρική δράση,²⁹ ενώ άλλοι μετεξελίχθηκαν μετά την εγκατάλειψη του Συρράκου το 1821: «Αρβανίτης Αθανάσιος. Εκ της οικογενείας ταύτης κατήγοντο και οι διαβόητοι λήσταρχοι Τάκος και Χρήστος Αρβανιταίοι, οι ήρωες του Ωρωπού. Οι γονείς των, ως φαίνεται, θα εγκατεστάθησαν μετά το '21 εις τα χωριά των Θηβών, όπου εγεννήθησαν και ανετράφησαν. Ελάλουν και εφύλαξαν και το ιδίωμα της γλώσσης μας, διότι πριν επιδοθώσιν εις τον ληστρικόν βίον, υπηρέτησαν εις τον Πανταζή Μούζιον εις Θήβας» (σ. 5).

Ένας άλλος, τέλος, λόγος για έξοδο των Συρρακιωτών από το χωριό τους ήταν η συμμετοχή στην επαναστατική δράση: στο Μεσολόγγι π.χ. ήταν ο «Βαρλήγκας Χρήστος. Ούτος ευρεθείς κατά την περιφημον πολιορκίαν Μεσολογγίου εσώθη και έμεινε εκεί» (σ. 10). Στο σώμα του Καραϊσκάκη ο «Γάτσιος Ζήγκας/Πανταζής. Ούτος ήτον ο πρωτοπαλήκαρος του Καραϊσκάκη εν ταις πρώταις μάχαις εν Κομποτιώ και αλλαχού. Δεν ηθέλησεν όμως να τον ακολουθήση εις όλον το στάσιον. Έλθεν εις πατρίδα και απέθανεν φτωχός αγωγιάτης κατά τα '60» (σ. 15).

Συμπερασματικά, η κινητικότητα των Συρρακιωτών αναπτύσσεται στη βάση συγκεκριμένων γεωγραφικών, χρονικών και οικονομικών συντεταγμένων. Η Πίνδος λειτουργεί ως ένα τείχος που, αντί να αποτρέπει, ευνοεί την προς δυσμάς κατεύθυνση. Πολλοί λίγοι είναι εκείνοι που επιλέγουν την ανατολική Ελλάδα. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε η εξέγερση του 1821. Πάντως δεν μαρτυρείται σημαντική εμπορευματική δραστηριότητα, ούτε αναφέρονται οικογένειες που συσώρευσαν πλούτο, τον οποίο θα μπορούσαν να επενδύσουν σε άλλες δραστηριότητες. Αντίθετα, υπάρχουν παραδείγματα μετασχηματισμού σε ληστές ή κομπογιαννίτες.

Η πλειοψηφία των Συρρακιωτών μετακινείται δυτικά της Πίνδου: υπόλοιπη Ήπειρο, Επάνησα, Ιταλία, Μάλτα και Ισπανία. Στην ύπαιθρο της Ηπείρου μετακινείται η κτηνοτροφία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (Άρτα, Άκτιο), ενώ στα αστικά κέντρα (κυρίως Ιωάννινα και Πρέβεζα) οι εμπορευόμενοι.

Κατά το 19ο αιώνα λοιπόν η Δυτική Μεσόγειος προσελκύει τους Συρρακιώτες καποτάδες, δεδομένου ότι η περιοχή αυτή είναι θέατρο πολεμικών συγκρούσεων και η κάπα είναι ιδιαίτερα χρήσιμο είδος για τους στρατιώτες. Η μετακίνηση ξεκίνησε στα τέλη του 18ου αιώνα, συνεχίστηκε στις αρχές του επόμενου και κορυφώθηκε με την καταστροφή του 1821, που εξώθησε πολλούς σε έξοδο.

Η Δυτική Μεσόγειος επέτρεψε στο συρρακιώτικο εμπόριο να ανθήσει, και μέρος των κερδών επέστρεψε στο Συρράκο με τη μορφή δωρεών, στο πλαίσιο επενδύσεων κύρους. Φαίνεται όμως ότι δεν μπόρεσαν, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, να ξεφύγουν από το εμπόριο στο συγκεκριμένο είδος. Αυτό οφείλεται και στις ενδοσυρρακιώτικες συγκρούσεις, αλλά και την αδυναμία να συμπεριφερθούν ως έμποροι και μόνο, όπως υπογραμμίζουν τα επείσοδια στον Κριμαϊκό Πόλεμο.

Πάντως η μετακίνηση στη Δυτική Μεσόγειο είναι φαινόμενο του 19ου αιώνα. Η καποτική εισέρχεται έτσι και αλλιώς σε κρίση, και οι Συρρακιώτες κατευθύνονται στα ελλαδικά αστικά κέντρα, ενώ οι κτηνοτρόφοι συνεχίζουν ως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να πηγαиноέρχονται στα βοσκοτόπια της Λάμαρης, του Ακτίου και της Άρτας, πριν πάρουν την απόφαση να εγκατασταθούν μόνιμα στις περιοχές αυτές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραβαντινός, Σ. Π. (1895) *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Αθήνα: Πύρρος (φωτοτυπική ανατύπωση 1979).
- Ασδραχάς, Σ. (1988), «Η ελληνική οικονομία στον 18ο αιώνα. Οι μηχανισμοί», στο του ιδίου, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα: Ερμής, σ. 9-12.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (2000), *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Δήμος Πρέβεζας.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (1992), «Η κοινότητα στον αστικό χώρο: αντιστάσεις και λειτουργίες των Συρρακιωτών της Πρέβεζας», *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας «Η ελληνική κοινότητα. Δωδώνη» (Μέρος Γ', επιστημονική επιτηρίδα του Τμήματος ΦΠΨ της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα, σ. 49-70.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (1995), «Διαθήκη Ν. Κονεμένου ένα περιγράμμα νοστοροπιών και αντλήσεων της εποχής», στο «*Νικόλαος Κονεμένος: ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19ου αιώνα*», *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Πρέβεζα, 3-4 Σεπτεμβρίου 1994)*, Πρέβεζα: Εκδ. Δήμου Πρέβεζας, σ. 37-45.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (2002), *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, Αλεξανδρούπολη: Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού.
- Βαν Μπούσχτεν, Ρ. (1997), *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Βέιν, Π. (1993), *Ο ελληνικός ενεργητισμός*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Bourdieu, P. (1972), *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Paris: Droz.
- Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης.
- Δήμας, Η. Σ. (1989), *Ο παραδοσιακός χορός στο Συρράκο. Λαογραφική και ανθρωπολογική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Δοντά, Δ. (1973), *Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Herzfeld, M. (1991), *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Time*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Herzfeld, M. (1998), *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, μτφρ. Ράνια Αστρινάκη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καρακασίδου, Α. (2000), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Καρατζένης, Δ. (1988), *Επανάστασις και καταστροφή Καλαρρυτών-Συρράκων*, Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Κατσιαρδή-Hering, Ό. (1986), *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών / Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου.
- Κατσουγιάννης, Τ. (1964), *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Κανταντζόγλου, Ρ. Λ. (1997), *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο 1898-1930*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κεραμόπουλος, Α. Δ. (1939), *Τι είναι οι Κοντοσβλάχοι*, εν Αθήναις.
- Λαμπριδής, Ι. (1888), «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, 5: 7-70.
- Leake, W. M. (1835), *Travels in Northern Greece*, London (φωτ. ανατύπωση Amsterdam 1964), σ. 272.
- Μπενβενίστε, Ρ. (1999), «Ταξιδιωτική αφήγηση, μνήμη και ιστορία. Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα», στο Μπενβενίστε, Ρ., Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 127-154.
- Papailias, P. C. (2001), *Genres of Recollection: History, Testimony and Archive in Contemporary Greece*, διδακτορική διατριβή, University of Michigan.
- Ρόκου, Β. (1983), *Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού, διδακτορική διατριβή*, Γιάννενα.
- Ρόκου, Β. (1994), *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία. Μέσοβιο 18ος-19ος αι.*, Αθήνα.
- Stoianovich, T. (1979), «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», μτφρ. Ντόρα Μαμαρέλη, στο Ασδραχάς, Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Μέλισσα, σ. 287-345.
- Svoronos, N. (1956), *Le commerce de Salonique au XVIIIe s.*, Paris: PUF.
- Thompson, E. P. (1978), *The Poverty of Theory and Other Essays*, London: Merlin Press.
- Weigand, G. (2001), *Οι Αρωμαίνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α': «Ο χώρος και οι άνθρωποι», μτφρ. Thede Kahl, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη.
- Ψυχogiός, Δ. Κ. (1987), *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.